

Garnizoensstad Gouda: winter achter de waterlinie

Sander Enderink in samenwerking met Leen Ouweneel

In 2022 is er in het grensgebied tussen Holland en Utrecht aandacht voor het 350-jarig jubileum van de Oude Hollandse Waterlinie. De linie beschermde het land toen het in het Rampjaar 1672 werd aangevallen door de troepen van de Franse koning Lodewijk XIV. In plaatsen als Muiden en Gorinchem vormt de waterlinie een onmiskenbaar onderdeel van de lokale geschiedenis. Deze vanzelfsprekendheid ontbreekt in Gouda, niet in de minste plaats door het gebrek aan herkenbare overblijfselen van de linie. Het Rampjaar blijft zodoende een onderbelicht hoofdstuk in de geschiedenis van Gouda. Ten onrechte, want Gouda en Gouwenars speelden een belangrijke rol in het onderhouden en verdedigen van de Oude Hollandse Waterlinie. In een serie van opzichzelfstaande artikelen zullen een aantal auteurs hier de komende jaren aandacht aan besteden.

In dit artikel staat de komst van duizenden militairen centraal. Om deze troepenopbouw te verklaren zetten we eerst een stap terug naar het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Er werd destijds een groots plan gemaakt

Stadhouder Willem III was niet aan de Waterlinie toen Luxembourgen zijn aanval inzetten. Caspar Netscher, Portret van Willem III (ca. 1680). Rijksmuseum Amsterdam

om Gouda te voorzien van moderne verdedigingswerken. Het gunstige verloop van de Opstand deed deze plannen in een lade belanden. De noodzaak voor verandering verdween toen stadhouders Maurits en Frederik Hendrik samen met de Staten van Utrecht en de Staten van Holland en West-Friesland afspraken maakten over een linie van inundatiegebieden om Holland te verdedigen tegen invasies. Door land onder water te zetten, zouden vijandige troepen kunnen worden tegengehouden. Voor Gouda was in deze plannen geen bijzondere

Louis XIV in 1670, naar: Charles Lefebvre. Collectie Château de Versailles. Claire Constans, "Louis XIV, King of France and Navarre (1638–1715)", in: Constans & Salmon 1998, 59.

rol weggelegd. De stad behield zodoende haar middeleeuwse verdedigingswerken.

Omstreden inundaties

Een waterlinie van inundatiegebieden stuitte ook op bezwaren. Inundatie maakt land onbruikbaar dat wordt gebruikt door boeren en waar mensen wonen. Bewoners en eigenaren zien dat niet graag gebeuren. De excentrieke Leidse lakenkoopman Pieter de la Court kwam daarom in 1669 met een alternatief. Hij wilde een heuse slotgracht graven rondom Holland en de stad Utrecht. Deze zou ongeveer twee keer zo breed moeten worden als de huidige Goudse Fluwelensingel, en op diverse plaatsen voorzien moeten worden van militaire verdedigingswerken. De

gracht zou 'tot Hollands ende des Stigts eewigduurende, en genoegzaam kosteloose bevrijdinge strekkende'.¹ Dit idee werd echter niet verwezenlijkt. Inundatie bleef eeuwenlang de manier waarop Holland zich dacht te kunnen verdedigen.

Gouda traineert

In juni 1672 was de Franse invasie inmiddels een feit. In de begindagen van het Rampjaar kostte het de Franse legers weinig moeite om door te stoten tot Utrecht. Van Muiden tot Gorinchem werden pogingen gedaan om een waterlinie in gereedheid te brengen. Meerdere keren verzochten de Staten van Holland en West-Friesland de stedelijke regering van Gouda om vaart te maken met de inundaties rondom de stad. Of om op zijn minst water in te laten op de Gouwe zodat dit gebruikt kon worden voor inundaties elders. Gouda toonde weinig initiatief. Het stadsbestuur wilde dat er eerst actie werd ondernomen om Gouda te beschermen door middel van een 'royaal fort' aan de Gouwesluis, de stationering van militairen in Gouda², en de levering van kanonnen.³

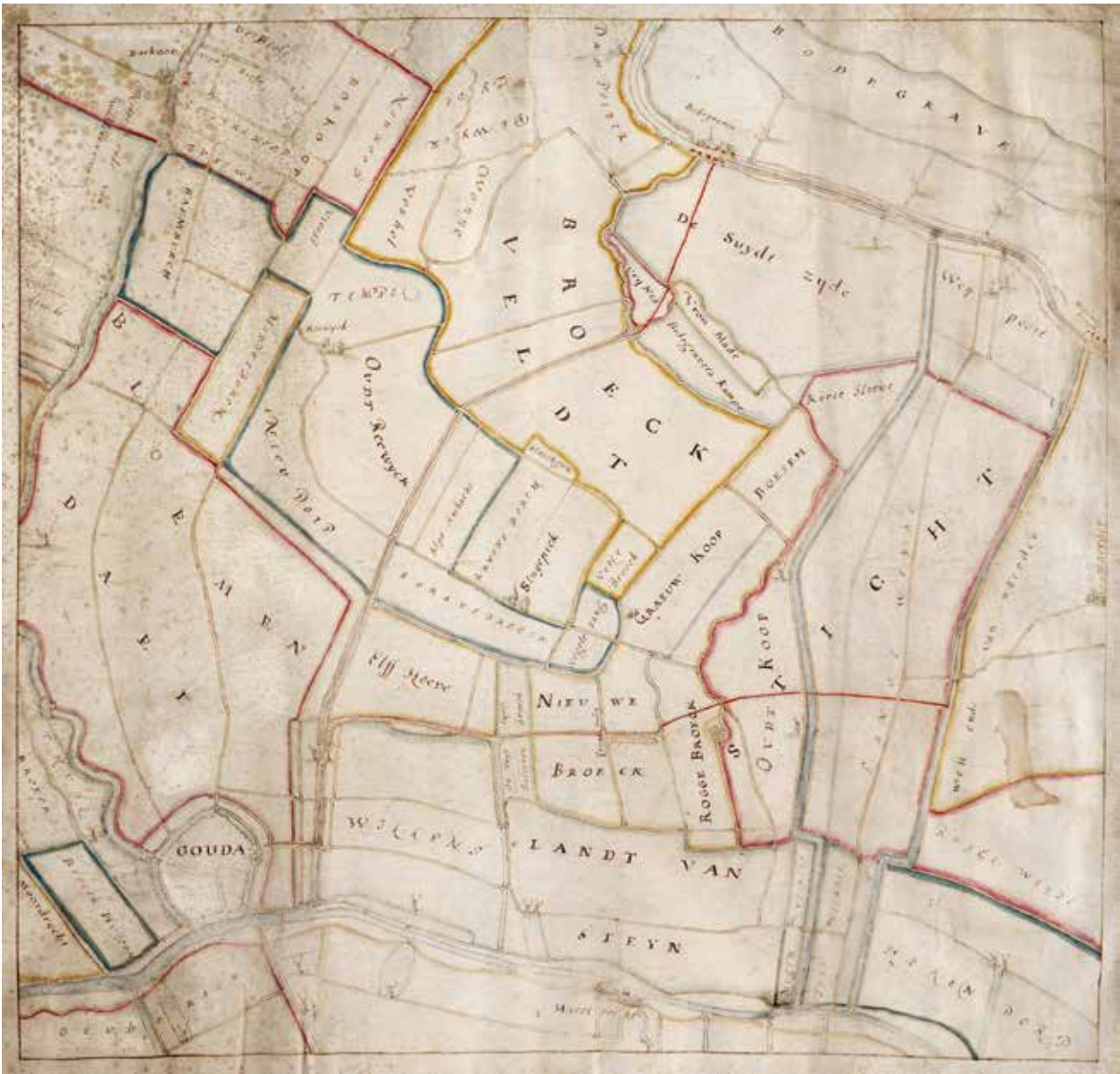
Het resultaat was dat het terugtrekkende Staatse leger uiteindelijk zélf ingreep. Bij Hekendorp en Bodegraven werd met harde hand overgegaan tot inundaties.⁴ De waterlinie bij Hekendorp bleef evenwel beperkt tot het gebied tussen de Enkele en Dubbele Wiericke; slechts vijfhonderd meter breed. Dat was weliswaar tien keer zo breed als de gracht die De la Court voor ogen had gehad, maar desondanks zeer kwetsbaar. Temeer omdat het gebied werd begrensd door de dijken aan de Oude Rijn in het noorden en de Hollandsche IJssel in het zuiden: hooggelegen droge wegen waarover de Fransen eenvoudig de linie zouden kunnen passeren.

1. P. de la Court, *Aanwysing der heilsame politieke gronden en maximen van de republike Holland en West-Vriesland* (1669) 366.

2. SAMH Archief Gouda, 01.a.1 Vroedschap, inventarisnummer 1-12; 6 juni 1672.

3. SAMH Archief Gouda, 01.a.3 Stukken, inventarisnummer 1-165; nummer 32.

4. L. Panhuysen, *Rampjaar 1672* (8e druk, 2012) 156.

Kaart van de polders in het gebied ruwweg begrensd door Boskoop - Bodegraven - Hekendorp - Goudarak; ca. 1665 (invnr 2224 C 2 SAMH)

Ruim een halve eeuw voor het Rampjaar 1672 waren er al verregaande plannen gemaakt om Gouda te voorzien van moderne verdedigingswerken. Deze werden niet uitgevoerd. Anoniem, Kaart van Gouda met vestingwerken, ca. 1618 (invnr.2223 F 1 SAMH)

Dit was allerminst een theoretische kwestie. Woerden en Oudewater vielen eind juni in Franse handen. Het Franse leger bevond zich hierdoor op minder dan vier kilometer van het zwakste punt in de Waterlinie. In alderijl werden op 26 juni Goudse vrijwilligers gerekruteerd om de Staatse troepen van de graaf Van Hornes aan de Goejanverwellesluis te assisteren.⁵ Een week later moest Gouda in de Statenvergadering toegeven dat 'de pas aan Goeverwelle-sluis niet ten besten voorsien is'. De delegatie uit Rotterdam was het daarmee eens, en meende dat de 'Gouverwelle-sluis in fortificatie en manschap niet wel voorsien is'. Bovendien beklagden de Rotterdammers zich erover 'datter by het volck geen courage is en dat de borgers mee quaed doen als goet'. Zij waren daarom 'wel seer bekommert', waarop Gouda toegaf dat 'het gemeen gevoelen in der Goude is, dat men de post aen Goeverwelle-sluis niet kan defenderen'.⁶

Tot opluchting van de Hollandse steden maakte het Franse leger begin juli een pas op de plaats. Koning Lodewijk XIV was overtuigd van zijn naderende overwinning,

5. SAMH Archief Gouda, 01.a.1 Vroedschap, inventarisnummer 1-54; 26 juni 1672.
6. N. Japikse, *Notulen gehouden ter Staten-vergadering van Holland* (1903) 177.
7. Nationaal Archief, 3.01.18 Gaspar Fagel, inventarisnummer 117; correspondentiedossier Johan Maurits van Nassau-Siegen, december 1672.
8. J.W. van Sypesteijn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland*, tweede deel (1850) 163-164.
9. SAMH Archief Gouda, 01.a.2 Magistraat, inventarisnummer 1-105; 17 december 1672.
10. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 74.
11. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 14.

waarmee hij de Hollanders onbedoeld tijd gaf om de waterlinie te vervolmaken. De werkzaamheden leidden in juli tot een kortstondig oproer in Gouda, toen boeren uit de dorpen ten noorden van de stad hun ontevredenheid over de waterstanden en inundaties kenbaar maakten door de stadspoort te forceren en de magistraat te gijzelen. Hiëronymus van Beverningh, als gedeputeerde van de Staten-Generaal met stadhouder Willem III betrokken bij de verdediging van de Republiek, stuurde namens de stadhouder een dreigend bericht aan de opstandige boeren. Die verlieten daarop de stad, zodat de orde werd hersteld. In de zomer en herfst van 1672 was het vervolgens relatief rustig aan de waterlinie bij Gouda.

Gouda bedreigd

De winter van 1672 confronteerde Gouda en de rest van Holland met een probleem: het bevrozen van de waterlinie. De kwetsbaarheid van de waterlinie viel ook de Fransen op. Spionnen merkten dat de Franse legers in beweging waren. Eind december berichtte Johan Maurits van Nassau aan diverse militaire commandanten dat hij signalen ontving dat ‘den vijant geresolveert is, alle onse sterckte te laten leggen, ende recht op ter Gouda marcheren’. Tussen de Oude Rijn en de Hollandse IJssel was de waterlinie immers slechts enkele honderden meters breed. Van Nassau merkte op dat de Fransen ervan overtuigd waren dat zij in Gouda ‘gheen meerder resitencie te verwachten hebben, als tot Utrecht’.⁷ Toen de vorst inderdaad inviel was er nog altijd onduidelijkheid over de Franse intenties. Er moest hierdoor op vele plekken ijs worden vernield. Dit zogeheten ‘ijsen en bijten’ verliep echter allesbehalve naar wens. Grote stukken van de linie bleven bevroren.

In Gouda realiseerde men zich dat de Fransen hun oog hadden laten vallen op de stad. Veldmaarschalk Wirtz had op 15 december in Gouda overeenstemming bereikt met de stedelijke regering over het versterken van de verdedigingswerken. Gouda ging hiermee akkoord toen werd toegezegd dat Staatse militairen de stad zouden helpen verdedigen. Wirtz kreeg te horen dat de polders rondom de stad binnen 24 uur onder water konden worden gezet, mocht dit nodig zijn.⁸

Op 17 december gaf de vroedschap opdracht aan de kolonel van de schutterij om zijn manschappen te reorganiseren. De vier compagnieën werden uitgebreid naar zes compagnieën. De vroedschap drong er op aan dit werk ‘op het alderspoedichst’ uit te voeren.⁹ De dag voor Kerst benadrukten de burgemeesters dat de Fransen ‘een entreprijsse ofte attacke op de Stadt van der Goude’ zouden kunnen plegen. Ondanks Wirtz’ toegezegde steun was dit nog steeds een groot probleem, niet in de minste plaats omdat Gouda niet beschikte over een kanon. Of, voegde men daar direct aan toe, in ieder geval ‘geheel weijnich’. Zij verzochten daarom Reijnholt van Bochenen, kapitein van ‘s Lands Artillerie, om de stad te assisteren.

Troepenopbouw

Van Bochenen was reeds ‘leggende binnen de Stadt Goude’; waarschijnlijk als deel van het regiment onder leiding van kolonel Tongel. Dit was reeds op 3 november in Gouda gekomen en bestond uit 66 soldaten en officieren.¹⁰ Op basis van de zogeheten serviesgelden - uitgaven van de stad aan de militairen - is precies na te gaan hoeveel militairen er op welke dagen in Gouda waren. Voor dit artikel is de periode van november 1672 tot september 1673 bekeken. Van Bochenen werd dringend verzocht om Gouda’s eigen artilleriemeester, Pieter van Groenendijck, zoveel kanonnen te geven als deze nodig meende te hebben.¹¹

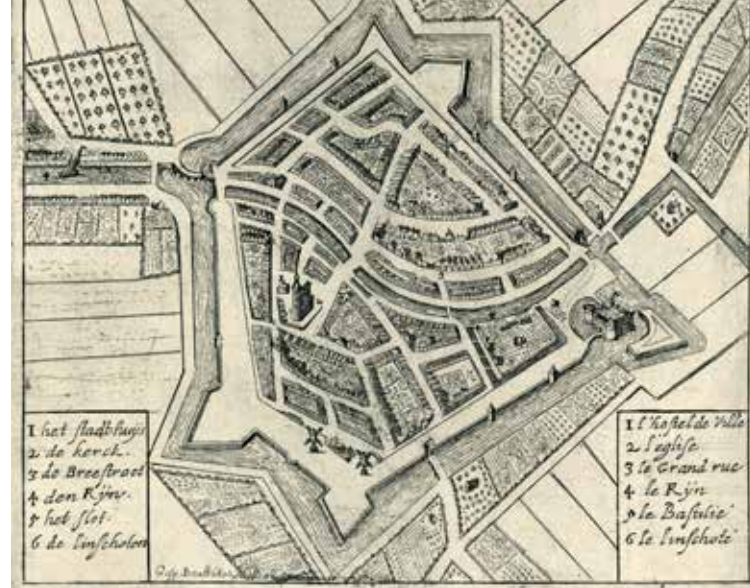
De militairen in het regiment van Tongel waren niet de enigen die zich in Gouda hadden verzameld. Een troepenmacht van in totaal 901 man was op 18 december in Gouda gearriveerd. Dit was het regiment van stadhouder Willem III, die zelf niet aanwezig was. Een week later vertrokken zij weer. Het is op basis van de Goudse bronnen niet mogelijk om het *waar* en *waarom* van deze troepenbeweging te achterhalen: mogelijk was men vanuit Alphen aan den Rijn en Bodegraven - waar immers het grote legerkamp van de stadhouder was - naar Gouda gekomen om de stad te verdedigen, en is men teruggegaan toen andere versterkingen arriveerden.

Die kwamen er namelijk al snel; om te beginnen met

het regiment van de markies De Thouars, dat op 19 december met 642 militairen arriveerde. De Thouars zou bijna drie weken in de stad blijven, en kwam begin februari weer enkele dagen terug met ongeveer de helft van het aantal militairen. Waarschijnlijk was hij die keer op doorreis. De dag voordat het regiment van de stadhouder Gouda verliet arriveerde het regiment van kolonel Joseph Bampffield, onder leiding van luitenant-kolonel Vercken. Dit regiment bleef met gemiddeld 400 man gedurende enkele maanden in Gouda. Het kwam uit Schoonhoven en had eerder in Ameide gelegen. Daar was het eind november aangevallen nadat deserteurs de Fransen hadden gewezen op de zwakte van de verdediging. De van oorsprong Engelse Bampffield trok zich terug en Ameide werd door de Fransen in brand gestoken.¹² Bij de aanval kwam een van Bampffields kapiteins om het leven; een gedenkbord voor kapitein Swansbel is nog altijd te zien in de Sint-Janskerk in Gouda.

Opmerkelijk is dat luitenant-kolonel Vercken zich groepen voelde om Bampffield in een pamflet publiekelijk te beschuldigen van incompetentie, waarin hij bovendien subtiel insinueerde dat de Engelsman wellicht contacten had gehad met de Fransen.¹³ Uiteindelijk leidde de affaire tot het ontslag van Bampffield.¹⁴ Het lopende proces tegen Bampffield was de reden dat Vercken de leiding had over het regiment toen dit in Gouda arriveerde. Hoewel de serviesgelden de compagnie van de kolonel wel noemen staat hierbij als opmerking dat er geen kosten in rekening zijn gebracht voor de leidinggevenden om de eenvoudige reden dat 'den Colonel, noch zijn Luitenant hier niet geweest zijnde'.¹⁵

De opbouw van de regimenten was steeds in grote lijnen hetzelfde. Het regiment van kolonel De Thouars bestond bijvoorbeeld uit acht compagnieën. De Thouars had vanzelfsprekend het bevel over zijn eigen compagnie, en de overige werden geleid door een kapitein. Deze werden bijgestaan door een luitenant, een vaandrig, drie sergeanten en vier korporaals. Samen vormden zij de officieren van de compagnie. Het aantal soldaten varieerde van 86 in de compagnie van De Thouars tot 54 in de compagnie van kapitein Brouwer. De opbouw van de compagnieën is nauwgezet genoteerd omdat niet

Gaspar Bouttats, *Plattegrond van Woerden, veroverd door de Fransen (1672)*. Rijksmuseum Amsterdam

elke militair dezelfde kosten voor de stad met zich meebracht. Kolonel De Thouars en zijn kapiteins kregen 30 stuivers per week, een luitenant kreeg 20 stuivers, een vaandrig 25 stuivers, een sergeant 8 stuivers en 8 penningen, en een korporaal 7 stuivers en 8 penningen. De soldaten kregen ieder 6 stuivers per week.¹⁶

Op 27 december arriveerde het regiment van de graaf

12. B. Vroon, 'Ameide en de Hollandse Oorlog (1672-1678)' in: *Nieuwsblad Historische Vereniging Ameide-Tienhoven*, Jaargang 21 Nummer 1 (2010).

13. J. Loftis, 'Bampffield's Later Career' in: J. Loftis & P.H. Hardacre (red.), *Colonel Joseph Bampffield's Apology* (1993) 233.

14. H. van den Heuvel, 'De Slag bij Sluis en kolonel Bampffield' in: *Nieuwsblad Historische Vereniging Ameide-Tienhoven* Jaargang 21 Nummer 1 (2010)

15. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 74 vervolg 1.

16. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 74.

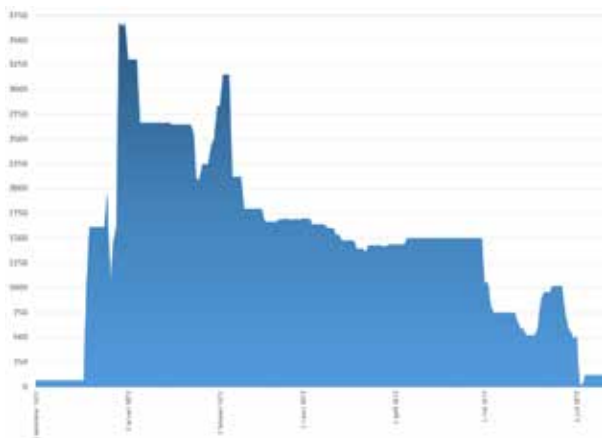
17. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 74 vervolg 2

18. J.W. van Sypesteyn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland*, tweede deel (1850) 164.

19. H.J. Sprokholt e.a., *Van wallen, vesten en harkieren* (2004) 58.

20. J.W. van Sypesteyn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland*, tweede deel (1850) 164.

Van Erbach, geleid door luitenant-kolonel Walraven de Graaff. Het 424 man sterke regiment bleef slechts enkele dagen in Gouda. Op 1 januari is het ‘door patent wederom uijtgetrokken’.¹⁷ Eveneens op 27 december besloten de gedeputeerden te velde van de Staten-Generaal om nog eens 800 man naar Gouda te sturen; men was ervan overtuigd dat de Fransen vanuit Montfoort de aanval op Gouda zouden inzetten. Waarschijnlijk was dit het regiment van kolonel Schot, dat op 29 december met 713 man in Gouda arriveerde. Diezelfde dag arriveerden ook de eerste compagnieën van het regiment van luitenant-kolonel Valkenburgh. Toen dit op 1 januari op volle sterkte was telde het 524 man. Ook kwam die dag het regiment van kolonel Cassiopin in Gouda, dat met 623 man vrijwel even groot was als dat van kolonel De Thouars. Laatstgenoemde voerde met ingang van 28 december het bevel over de in Gouda gelegerde regimenten.¹⁸ Al met al hadden zich op de laatste dag van 1672 maar liefst 3.667 militairen in Gouda verzameld. Zij werden opgevangen en gehuisvest door een bevolking van ongeveer 12.000 mensen; de aanwezigheid van zulke grote aantallen militairen zal niet onopgemerkt zijn gebleven.

AANTAL MILITAIRES IN GOUDA

In bovenstaande beschrijving ontbreekt nog één regiment, dat gezien zijn opmerkelijke geschiedenis apart behandeld wordt. Het gaat om het regiment van kolo-

De aanval op Zwammerdam en Bodegraven werd het speerpunt van een effectieve propagandacampagne. De anti-Franse prenten van Romeyn de Hooghe speelden hierin een hoofdrol.

Romeyn de Hooghe, Franse wreedheden in Bodegraven en Zwammerdam (1672). Rijksmuseum Amsterdam (uitsnede N.J. Boerboom)

nel Moise Paywin, of Mozes Pennefijn, beter bekend als Pain et Vin.¹⁹ De komst van deze Fransman in dienst van het Staatse leger naar Gouda is onlosmakelijk verbonden met de aanleiding voor de grote troepenopbouw: de gevreesde, en naar zou blijken daadwerkelijke, Franse veldtocht over een bevroren waterlinie.

Aanval op Zwammerdam

Toen de diverse regimenten zich in Gouda verzamelden waren veldmaarschalk Wirtz en kolonel Pain et Vin eveneens in de stad, waarschijnlijk om deze troepenopbouw in goede banen te leiden. Op 28 december vertrokken zij naar het legerkamp bij Alphen aan den Rijn, tot spijt van de Goudse magistraat. Burgemeester Jacob van der Tocht schreef een dag later aan de Staten van Holland en West-Friesland dat hij graag ‘de heer Pain et Vin tot defensie van dese stadt alhier hadden mogen behouden’. Maar er werd anders besloten. Kolonel Pain et Vin viel onder het commando van graaf Von Königsmarck. Als plaatsvervanger van stadhouder Willem III was het diens taak om de Oude Rijn – niet Gouda – te verdedigen.²⁰

Slechts enkele kilometers oostwaarts, in Woerden,

voltrok zich datgene wat de Nederlandse officieren hadden gevreesd. De Franse commandant François Henri de Montmorency-Bouteville, hertog van Piney-Luxembourg, had gedurende enkele weken troepen samengebracht in plaatsen aan de waterlinie. Dankzij spionnen was het Staatse leger hiervan redelijk goed op de hoogte, al bleven de exacte Franse plannen onbekend. Op 27 december forceerde het veranderende weer een besluit. Het begon te sneeuwen en een periode van dooi leek in aantocht. Luxembourg had op dat moment zo'n 10.400 man bijeengebracht in Woerden, waarvan 1.400 cavaleristen. Luxembourg koos voor een directe aanval op de zwakste plek in de waterlinie: de smalle inundatie bij de Dubbele Wiericke. Een vooruitgestuurde compagnie ruiters berichtte echter dat het ijs hier onmogelijk een grote troepenmacht kon dragen, waardoor de Franse plannen op het laatste moment werden aangepast.²¹

Het nieuws van de Franse troepenbewegingen bereikte diezelfde dag Von Königsmarck. Hij dirigeerde zijn troepen uit Bodegraven naar Alphen aan den Rijn en de Gouwesluis en liet de waterlinie relatief onbeschermd achter. Om dit enigszins te verhelpen gaf hij opdracht aan kolonel Pain et Vin om een deel van de troepen uit Gouwesluis naar Zwammerdam te brengen en om deze te versterken door ook uit Nieuwerbrug troepen te halen. Luxembourg stuurde zijn troepen in de ochtend van 28 december noordwaarts, naar Zegveld, om zo langs de Meije recht op Zwammerdam aan te koersen. De tocht was niet zonder problemen. Diverse keren moesten bruggen worden gebouwd, waaronder over de Slimmenwetering. Nadat zo'n 3500 troepen de brug waren overgestoken begaf de constructie het.

In plaats van te wachten tot een nieuwe brug was gebouwd trok Luxembourg met de reeds overgestoken troepen richting Zwammerdam. Het kostte hen weinig moeite om het kleine aantal achtergebleven Staatse troepen in het dorp te verdrijven. Een aantal Fransen stak met bootjes de Rijn over en liet vervolgens de brug van het dorp neer. In de middag van 28 december had Luxembourg relatief eenvoudig de waterlinie genomen, maar zijn verdere plannen waren onduidelijk.

Kolonel Pain et Vin, die op dat moment vanuit Nieu-

werbrug richting Zwammerdam reisde, bevond zich nu in een uiterst preciaire positie: de Fransen zaten met enkele duizenden militairen in het dorp en Königsmarck leek niet voornemens om vanuit het westen de confrontatie met de Fransen aan te gaan. Pain et Vin en de 80 man die hij bij zich had zagen slechts twee opties: terug naar Nieuwerbrug of naar Gouda om daar contact te leggen met de verzamelde troepenmacht. Pain et Vin koerste aan op Gouda.²²

Franse ontsnapping

De Fransen beginen in Zwammerdam de ene misdaad na de andere. De bevolking van het dorp leed zwaar onder de kortstondige bezetting. Hulp van Königsmarck hoefden zij niet te verwachten: toen hem werd verteld dat de Fransen het dorp hadden ingenomen vluchtte hij weg uit Alphen aan den Rijn. Hij veranderde pas van inzicht toen de magistraat van Leiden weigerde hem de stad binnen te laten. Een verrassing was deze gang van zaken niet: Königsmarck had al eerder te kennen gegeven zich naar Leiden te willen terugtrekken. Hij was toen uitdrukkelijk geweest op zijn taak om in Bodegraven te blijven. Hij vertelde gedeputeerde Cornelis Hop dat hij Leiden had willen beschermen tegen een Franse aanval, maar de gedeputeerden te velde van de Staten-Generaal sommeerden hem om direct terug te keren naar Gouwesluis. Toen de troepen van Königsmarck rond het middaguur op 29 december terugkwamen vonden er nog enkele schermutselingen plaats in Zwammerdam. Het maakte weinig verschil voor het dorp, dat grotendeels in brand was gestoken.²³

Königsmarck en de gedeputeerden waren er nu van overtuigd dat zij de Fransen in de tang hadden: zij zaten weliswaar met enkele duizenden troepen in Bodegraven, maar er was geen weg terug naar Utrecht. Immers, de route via Zwammerdam was nu afgesneden en aan de Rijn bij Nieuwerbrug bevond zich – zover men wist – de versterkte positie onder leiding van kolonel Pain et Vin. Hertog Luxembourg bevond zich inderdaad in een benarde positie. Het ijs waarover hij Holland was binnengevallen was aan het smelten, de grote troepenmacht

Anti-Franse propaganda waarin hun misdaden breed werden uitgemeten, droeg bij aan de eendracht in de Republiek. Anoniem, naar Romeyn de Hooghe, *Wreedheden in een boerenhoeve* (1672). Rijksmuseum Amsterdam.

van de stadhouder onder bevel van Von Königsmarck was nabij, en de weg terug naar Utrecht was schijnbaar afgesneden. Bovendien hadden zijn militairen nauwelijks voedsel en andere levensmiddelen meegenomen. De gedeputeerden te velde besloten daarom om de volgende dag over te gaan tot de aanval.

Het gerucht dat de posten bij Nieuwerbrug verlaten waren was volgens Königsmarck ‘qualyck te geloven’. Dit was echter wel het geval. De Fransen ontdekten dit ook, en maakten dankbaar gebruik van deze uitweg door

langs de Oude Rijn terug naar Woerden en Utrecht te reizen. Een aanval op Gouda zou moeten wachten tot een daarvoor meer geschikt moment – een moment dat niet zou komen. Toen duidelijk werd dat de Fransen waren vertrokken werd de geplande aanval vanuit Alphen aan de Rijn afgeblazen.²⁴

Kolonel Pain et Vin gestraft

Kolonel Pain et Vin had in de avond van 28 december geen andere mogelijkheid gezien dan uitwijken naar Gouda. In een verslag dat de magistraat enkele dagen later aan veldmaarschalk Wirtz stuurde, staat beschreven dat de Goudse regenten op 28 december voor een speciale zitting bijeen waren gekomen. Er kwamen ‘van alle kanten’ berichten dat ‘den viant wel het ooch mochte hebben op dese Stadt’.²⁵ Eindelijk werd de maanden oude knoop doorgemaakt: in navolging van een opdracht van de Staten van Holland en West-Friesland van 27 december werden ook ten oosten van de Gouwe polders onder water gezet.²⁶

21. J.W. van Sypesteyn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland*, tweede deel (1850) 173.

22. J.W. van Sypesteyn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland*, tweede deel (1850) 173-175.

23. J.W. van Sypesteyn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland*, tweede deel (1850) 175-176.

24. J.W. van Sypesteyn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland*, tweede deel (1850) 176-177.

25. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 82.

26. H.J. Sprokholt e.a., *Van wallen, vesten en harkieren* (2004) 57.

Toen baljuw en schout Herbert van der Meij even later buiten de Kleiwegpoort stond om de werkzaamheden aan het Bloemendaalsche Verlaat in goede banen te leiden kwam Pain et Vin met ‘eenige weijnige ruijters’ aanrijden. Hij verklaarde ‘met een seer groote verbaestheijt’ dat hij samen met zijn troepen was afgesneden van Königsmarck. Van der Meij stuurde hem naar het stadhuis, waar Pain et Vin werd ontvangen door burgemeesters Jacob van der Tocht en Cornelis de Lange. Hij vertelde ‘met een groote verslagentheijt’ dat de troepen die hij van Nieuwerbrug naar Zwammerdam had willen brengen waren afgesneden. Hij wilde daarom een aantal gidsen die hem over het ijs naar Driebruggen konden brengen. Pain et Vin wilde zo de twee regimenten in Nieuwerbrug een ontsnappingsmogelijkheid bieden, aangezien zij op dat moment ‘gelijck als geabandonneert waeren’.

Met twee Goudse gidsen, en één uit het regiment van kolonel De Thouars, vertrok Pain et Vin weer uit Gouda.²⁷ Toen het gezelschap Driebruggen bereikte stuurde Pain et Vin een bode vooruit naar Nieuwerbrug. Daar aangekomen toonde de bode Pain et Vins zegelring aan kolonel Manger, en vertelde hij dat de troepen zich moesten terugtrekken naar Driebruggen. Daar zouden ze samen met Pain et Vin door kunnen reizen naar Gouda.²⁸ In het midden van de nacht van 28 op 29 december kwamen Pain et Vin en zijn troepen aan in Gouda. Vermoeid heeft hij vervolgens ‘met laersen aende voeten gegeten’ en daarna de burgemeesters, die nog op het stadhuis waren, geïnformeerd over de komst van de regimenten die ‘volchden ende gesalveert waeren’. Pain et Vin is vervolgens in het Herthuis aan de Markt gaan slapen.²⁹

Op 30 december werd Pain et Vin op last van de gedeputeerden te velde van de Staten-Generaal gearresteerd.³⁰ Hij moest zich tegenover een krijgsraad verantwoorden voor het verlaten van zijn post. Deze militaire rechtbank werd voorgezeten door veldmaarschalk Wirtz. Pain et Vin werd op 10 januari door de krijgsraad veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf, met verlies van al zijn ambten en bezittingen.³¹ Stadhouders Willem III, die op 31 december terug was gekomen in Alphen aan den Rijn na een veldtocht in Brabant, maakte bezwaar.³² De straf was naar zijn mening te mild. De krijgsraad boog

zich vervolgens een tweede keer over de zaak. Tot teurstelling van de 22-jarige stadhouder was het tweede vonnis niet wezenlijk anders, al zou Pain et Vin nu ook publiekelijk worden vernederd door hem een zwaard boven het hoofd te houden. Willem III stuurde daarop Wirtz en de krijgsraad weg en stelde een nieuwe rechtbank samen, door hemzelf voorgezeten³³, die kort daarop met het gewenste vonnis kwam. Op 23 januari werd Pain et Vin in Alphen aan den Rijn geëxecuteerd.³⁴ Hij werd in de Sint-Janskerk in Gouda begraven.³⁵

Onrust en overlast

Terwijl de kwestie rond kolonel Pain et Vin zich afspeelde, was de troepenopbouw in Gouda voortgezet. In de laatste drie dagen van 1672 waren er meer dan 3600 militairen in Gouda samengebracht. Hoewel het directe Franse gevaar was geweken, werd de Goudse schutterij op 2 januari voor de tweede keer in evenzoveel maanden uitgebreed, dit maal van zes naar twaalf compagnieën.³⁶

27. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 82.

28. J.W. van Sypesteyn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland*, tweede deel (1850) 177-178.

29. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 82.

30. J.W. van Sypesteyn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland*, tweede deel (1850) 178.

31. J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie* Boek LIV (1770) 237-238.

32. J.W. van Sypesteyn & J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland*, tweede deel (1850) 163.

33. N.G. van Kampen, *Vaderlandsche karakterkunde of karakterschetsen van tijdperken en personen*, deel twee, boek één (1826) 350.

34. J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie* Boek LIV (1770) 237-238.

35. H. van Dolder-de Wit, *De Sint-Janskerk in Gouda* (2013) 159.

36. SAMH Archief Gouda, 01.a.2 Magistraat, nummer 1-105; 2 januari 1673.

37. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 80.

38. SAMH Archief Gouda, 01.a.1. Vroedschap, inventarisnummer 1-55; 9 januari 1673.

39. A.H.M. Kerkhoff, *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse Leger* (1976) 67-69.

40. C.R. Schoute, ‘Schoonhoven in 1672’ in: *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard*, Jaargang 4 nummer 4 (1979) 96.

De vele honderden soldaten in Gouda hadden veelal weinig om handen. Zij zullen een grote stempel hebben gedrukt op het sociale leven in de stad. Anthonie Palamedesz, Wachtlokaal met soldaten (1647). Rijksmuseum Amsterdam

Enkele dagen later maakte de stedelijke regering bekend dat er ook twee compagnieën van ruiters naar de stad zouden komen, en dat deze werden ondergebracht in de landen van Steijn en Willens. Blijkbaar stonden deze niet (meer) onder water. De komst van ruiters zou in de weken die volgden de nodige onrust en overlast opleveren, waardoor Gouda zich diverse keren moest wenden tot de militaire superieuren van de commandanten.³⁷

Het is opmerkelijk dat er in de notulen van de vroedschap en bijeenkomsten van burgemeesters weinig is geschreven over de vele honderden militairen die zich binnen de stadsmuren bevonden. De grootste zorg ging uit naar de slechte omstandigheden in het Gasthuis aan de Oosthaven. Daar bevond zich in januari een ‘seer groot getal van siecke & gequetste soldaten’.³⁸ In februari werd het hospitaal bezocht door de Utrechtse Wilhelm van der Straaten, een gerenommeerd dokter en hoogleraar. Op verzoek van de Staten van Holland en West-Friesland deed hij onderzoek naar de situatie in de gasthuizen van Gouda en Schoonhoven. In zijn rapport vermeldde hij dat er in Gouda tussen 1 oktober 1672 en 10 februari

1673 in totaal 1167 soldaten waren behandeld, van wie er 432 waren overleden. Ook enkele medewerkers van het Gasthuis waren overleden. Van Straaten stelde voor om de soldaten over de stad te verspreiden om zo de kans dat zij elkaar zouden besmetten te verkleinen. De mogelijkheden in Gouda waren echter beperkt. Diverse grote publieke gebouwen werden gebruikt voor militaire doeleinden, en andere waren ingericht om de mensen die normaal gesproken in het Gasthuis zouden verblijven onder te brengen. Verder advies van Van Straaten richtte zich op het branden van vuren – dit zou de lucht moeten verbeteren – en op de kwaliteit van het eten dat de soldaten kregen, alsmede de regelmatige toediening van medicijnen en het luchten en schoonhouden van de kamers.³⁹ Ook was aandacht voor financiële compensatie van de chirurgen volgens Van der Straaten noodzakelijk. Dit laatste was vooral in Schoonhoven een probleem. Chirurgijn Gerard van den Bosch was ‘onlustich om de siecken sonder salaris te bedienen’, en de twee apothekers weigerden te werken en verwezen daarbij naar ‘het manquement van salaris en betalinghe’.⁴⁰

Op basis van zijn suggesties was de situatie in het Gasthuis enkele weken later weliswaar verbeterd, maar het bleef een zorg van de stedelijke regering.⁴¹ Op 3 maart schreef Gouda in een brief aan de gedeputeerden te velde in Alphen aan den Rijn dat het zeker geen goed idee was om zieke soldaten van daar naar Gouda te brengen omdat het Goudse Gasthuis 'volgepropt is van siecken' en bovendien 'vrij geïnfecteerd is'.⁴²

Einde van een kostbaar verblijf

Na het vertrek van kolonel De Thouars op 5 januari stabiliseerde het aantal militairen in Gouda op zo'n 2600. Begin februari vertrok het regiment van kolonel Schot van ruim 700 man. Het vertrek van deze militairen werd gecompenseerd door de komst van het regiment van kolonel Du Cel, die gedurende twee weken met zo'n 300 man in Gouda was. De komst van het regiment van kolonel Bakker zou langduriger blijken: op de laatste dag van januari was hij met eveneens ruim 300 man gearriveerd. De laatste troepen van Bakker, onder commando van kapitein Benoît, verlieten de stad pas op 1 juli.

In mei vertrokken vele militairen de stad: eind april kwam het totale aantal nog op zo'n 1500 man, begin juni was dit gedaald tot niet veel meer dan 100. Achtereenvolgens vertrokken de troepen van luitenant-kolonel Valkenburgh, kolonel Bampfild (onder commando van luitenant-kolonel Vercken), kolonel Cassiopin, kolonel Pain et Vin en luitenant-kolonel Tongel. In meerdere gevallen waren de kolonels al langere tijd niet meer in Gouda. Cassiopin was bijvoorbeeld reeds in januari vertrokken. De uitzondering op deze gang van zaken is het regiment van kolonel Broddel, dat in deze periode juist in Gouda aankwam. De bijna 500 man bleven slechts twee weken. Samen met de minder dan 30 achterblijvers uit het regiment van Bakker waren de troepen van kapitein Berensouw in de zomer van 1673 de enige militairen in Gouda. Berensouw was begin juni met zo'n 100 man gekomen en bleef ruim drie maanden. Toen Berensouw in september door een van de Goudse stadspoorten de stad verliet trok hij daarmee de spreekwoordelijke deur achter zich dicht.

De duizenden militairen die Gouda in de winter van 1672 en 1673 had gehuisvest hebben de stad ruim 13.500 gulden gekost. Meer dan een derde daarvan ging op aan de grote en langdurig aanwezige regimenten van Bampfild en Pain et Vin. Om dit te financieren deed de stedelijke regering een beroep op haar eigen regentenklasse. Vijf personen waren genoeg om het geld bijeen te brengen: Antonie van Sticht droeg 1000 gulden bij, schepenen Floris de Lange net iets meer met 1007 gulden. De heer Houtman, hoogstwaarschijnlijk thesaurier Cornelis Houtman, kwam tot een totaal van 1119 gulden. De heer Jongkind week hier met 1061 gulden niet veel van af.⁴³ Veruit de grootste bijdrage kwam van Reynier Crabeth, voormalig schepenen en in 1673 fabrieksmeester van de stad. Zijn totaal kwam op maar liefst 9500 gulden.⁴⁴

Tot een 'Slag bij Gouda' is het dus niet gekomen, maar dat neemt niet weg dat Gouda enkele maanden in het middelpunt van de belangstelling stond. Het zal Gouwenaars destijds niet zijn ontgaan dat de Fransen in Ameide, Zwammerdam en Bodegraven vele misdaden begingen. De dreiging van een Franse aanval was dan ook niet slechts een politieke zorg. Wellicht was het belang van de Oude Hollandse Waterlinie en de duizenden ingekwartierde militairen zelfs algemeen geaccepteerd, want in deze onzekere tijden bleef het onder de bevolking van Gouda opmerkelijk rustig. De geschiedenis van Gouda en van de Oude Hollandse Waterlinie zijn door de gebeurtenissen in winter van 1672 en 1673 onlosmakelijk met elkaar verbonden.

41. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummers 33 en 37.

42. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 39.

43. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 74.

44. SAMH Archief Gouda, 14.c Landsverdediging, inventarisnummer 1-2718, nummer 73.